УДК 398.86

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ҖЫР ЖАНРЫНДА ТАКМАКЛАР: ТӨРЛӘРЕ ҺӘМ ФУНКЦИЯЛӘРЕ

Данная статья посвящена исследованию некоторых вопросов татарского народного песенного жанра. Целью исследования является раскрытие жанровых особенностей такмаков, представляющих собой жанр татарского музыкально-поэтического фольклора, исполняющихся в рифмованном песенно-речитативном стиле во время обрядов с игровыми действиями. Научная новизна статьи заключается в том, что данная разновидность народных песен впервые становится объектом специального научного исследования как образцы национального словесного фольклора. Автор классифицирует татарские такмаки, выявляет отличительные и оригинальные черты каждой из групп, обосновывает свои выводы множеством примеров. Полученные автором результаты показывают, что дошедшие до наших дней в составе обрядовых, танцевально-игровых и эпических акций такмаки играют определенную функцию в истории национального фольклора. В исследовании использован структурно-описательный метод.

Ключевые слова: татарское народное песенное творчество, такмаки, музыкально-поэтический жанр.

This article is devoted to the study of some issues of the Tatar folk song genre. The aim of the study is to reveal the genre features of takmaks, which are a genre of Tatar musical and poetic folklore, performed in a rhyming song-recitative style during rituals with game actions. The scientific novelty of the article lies in the fact that this kind of folk songs for the first time becomes the object of a special scientific study as examples of national verbal folklore. The author classifies the Tatar takmaks, reveals the distinctive and original features of each of the groups, substantiates his conclusions with many examples. The results obtained by the author show that takmaks that have survived to this day as part of ritual, dance-game and epic actions play a certain function in the history of national folklore. A structural-descriptive method was used in the study.

Keywords: Tatar folk song art, takmaks, musical and poetic genre.

Татар халкының җыр мирасы – төрле бизәкләрдән тукылган моңлы, шигъри бер дөнья. Халык җырының хискә, мәгънәгә бай нәфис сүзләре һәм гамьгә, дәрткә бай тылсымлы музыкасы халыкның рухи бөтенлеген һәм тиңдәшсез талант иясе булуын раслый. Татарларның җыр хәзинәсендә чал тарих авазлары да, бүгенге көннәр аһәңе дә тирән булып уелган.

Жанр үзенчәлеген шигъри хәзинә буларак тикшергәндә татар традицион җыр мирасын дүрт төркемгә бүлеп карау кабул ителгән: йола җырлары; уен-бию җырлары; тарихи җырлар; лирик җырлар.

Шушы төркемнәрнең берсе булган уен-бию җырларының зур өлешен такмаклар алып тора. Такмаклар – татар халык музыкаль-

поэтик фольклорының йолалар вакытында көйләп такмаклау стилендә башкарыла торган, уен элементына ия жанры, халык иҗатының төрле жанрлары составында очрый. Бу – күп кенә халыклар иҗатында урын алган бик борынгы жанр төре. Алар кешелек дөньясының сабыйлык чорында ук, җыр-биюләр, хезмәт эшчәнлегенә һәм йолаларга кушылып, музыка коралларына кадәр үк барлыкка килгәннәр һәм, киң таралып, музыканы алыштырып яшәгәннәр. «Бию такмакларының тамырлары, һичшиксез, шаман камлау текстлары һәм биюләре, шулай ук күмәк культ-танцылар музыка коралыннан бәйсез башкарылган заманнарга ук барып тоташа» – дип яза М. Бакиров, әлеге жанр төре килеп чыгышының борынгылыгын ассызыклап [Бакиров, б. 333].

Билгеле булганча, фольклор әсәренең төп билгеләреннән берсе – синкретиклык, йола комплексында очрый торган җыр-такмак текстлары да – әнә шул җитди билгенең күркәм мисалы. Йола фольклоры поэзиясе һәм уен-бию такмаклары – җыр жанрының йола яки уен барышында реальләшә торган төре. Нәкъ менә шушы аерылгысыз бәйләнештә булу сыйфаты, ягъни күптөрле нәүрүзләрнең, келәүләрнең, сөрәннәрнең, арбауларның һәм сыктауларның, такмак-такмазаларның һәм җырларның теге яки бу йола, уен барышына логик һәм эстетик бәйләнгән булуы, аларның шул бәйләнештән башка җанлы яшәештә бик сирәк очравы бу катлаулы иҗат дөньясының уртак сыйфаты, асыл сыйфаты итеп карала да.

Такмаклар – фәнни тикшеренүләрдән бөтенләй читтә калган жанр төре дип әйтә алмыйбыз, аларның жанрлык сыйфатларына, төп поэтик үзенчәлекләренә галимнәребез хезмәтләрендә күпмедер дәрәҗәдә игътибар бирелгән; татарлар яши торган төрле төбәкләрдә язып алынган, халык арасында аеруча киң таралган үрнәкләр «Татар халык иҗаты» академик томнарында урын алган, текстлар хакында белешмә дә китерелгән [Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары, б. 5–30]. Татар халык җырларын сүз сәнгате буларак өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтендә К.М. Миңнуллин такмакларны уен җырларының композицион бер өлеше, кушымтасы дип билгели [Миңнуллин, б. 57]. И. Надиров та аларны хаклы рәвештә уен жанрының аерылгысыз өлеше дип таный [Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары, б. 23]. Соңгы чор фольклористикасында галимнәр тарафыннан такмакларның борынгылыгына, башка жанрлар белән керешүенә дә әһәмият бирелә килә, әйтик, халыкның сөрән йоласы комплексында йола җыры буларак, шулай ук эпик җыр сыйфатында эпос-дастаннарда чагылыш тапкан такмаклар фәнни тикшеренүдә җитди фольклор материалы буларак карала [Мухаметзянова, Миннуллин, с. 5–14].

Татар халкында популяр такмакларның, асылда, төп ике төрен аерып күрсәтергә мөмкин: уен такмаклары һәм бию такмаклары. Аларның бердәмлеге – икесенең дә халык җырлары жанрына каравында, эстетик функцияләрендә, бию белән бәйләнгән булуларында; төп аермалары исә – биюнең бер очракта, ягъни бию такмакларында

тоташтан баруында, икенче очракта, ягъни әйлән-бәйлән уеннарында – уен хәрәкәтләре һәм сүзләре белән аралашуында.

Бию такмагы белән уен такмагы арасындагы уртаклык һәм аермалар мисалларда ачык күренә. Икесенең дә биетүгә хезмәт итүләрен, тиз һәм еш кабатлана торган хәрәкәт ритмына корылуларын да бию һәм уен такмакларының уртаклыгы дип күрсәтергә мөмкин. Такмак көйләрендә милизмнар, ягъни музыкаль орнамент-бизәк юк дәрәҗәсендә. Янә килеп, аерым бию такмакларының да, уен такмаклары кебек үк, махсус көйләре бар, хәлбуки, байтагы иркен рәвештә теләсә нинди көйгә башкарыла. Менә үз көе булган, яисә ярым көйләп яки төрле көйләргә кушылып әйтелә-көйләнә торган «Әпипә» тамагы:

Бас, кызым Әпипә,
Син басмасаң, мин басам;
Синең баскан эзләреңә
Мин дә китереп басам.

Бас, кызым, эзенә,
Күз тимәсен үзеңә;
Асыл гөлләр үсеп тора
Синең баскан эзеңә.

«Әпипә»дән тыш «Әнисә», «Бие-бие, Хәйбулла», «Бие, бие, бие әле», «Бас, бас, каты бас» һ.б. такмаклар да шактый озын, буйдан буйга бию белән кушылып баралар, ягъни тоташы белән биетү тексты буларак характерлананалар:

Бие, бие, Хәйбулла,
Биегән кеше бай була;
Биегән кеше бай булса да,
Кесә ягы сай була.

Бие, бие, Хәйбулла,
Биегән кеше бай була;
Бай булмаса, тук була,
Ашарына юк була.

Бие, бие, Хәйбулла,
Биегән кеше бай була;
Биегән кеше бай булганчы,
Карт алаша тай була.

Ә уен такмагы чагыштырмача кыска була һәм әйлән-бәйлән җырларының биетү өлешен генә тәшкил итә. Менә, мәсәлән, «Кайсыгызны сайлап алыйм» уенында кара-каршы тезелгән яшьләр бер яктан икенче якка йөреп такмаклар әйтешәләр һәм, аларның эчтәлегенә карап, үзләренә иптәш сайлыйлар:

Агыйделнең аръягында
Үсә микән бөрлегән;
Кайсыгызны сайлап алыйм,
Барыгыз да бер дигән.

Уен вакытында икенче якка барырга теләмәгән кеше чакыруны кире кага:

Өстемдәге күлмәгемнең
Җиң очлары тар түгел;
Син бит матур, матурны эзлә,
Мин бит сиңа пар түгел.

Әмма нәкъ менә строфалар (куплетлар) саны шактый булганлыктан, күпчелек бию такмакларының текстларына тотрыклылык хас түгел, аларда сюжеттан сюжетка, образдан образга бәйләнеш-күпересез күчү күзәтелә.

Бию такмакларының да, уен такмакларының да төп функциясе ял итүчеләрне биетүгә, күңелләрен күтәрүгә кайтып кала. Бүгенге көндә такмакларның тормыштагы урыны, нигездә, бәйрәм-мәҗлесләрдә башкарыла торган уен-биюләр белән бәйле. Алардагы төп мотив биюгә өндәү-кыстау, биючегә мөрәҗәгать итү, аның хәрәкәтләрен хуплау, осталыгына соклану яисә шаяртып көлү, тексттагы шаян сүзләр аша бәйрәмдә катнашучыга әйтер сүзеңне җиткерергә омтылудан гыйбарәт («Бас, кызым, катырак», «Әнә шулай тыпырда» һ.б.):

Бас, кызым, катырак,
Сындыр идән тактасын;
Сындырсаң идән тактасын,
Кияү түләр акчасын.

Бас, кызым, катырак,
Идәннәре селкенсен;
Идәннәре селкенсен дә,
Кияү күңеле җилкенсен.

Уен-бию җырларының һәм такмакларының шигырь төзелеше силлабик, ягъни үзара тәңгәл тезмәләрдә иҗекләрнең бер үк санда килүенә нигезләнгән була. Чыннан да, такмакларны көйсез укып та булмый, алар ихтыярсыздан ритмга салынып әйтелә башлый. Бу аларның рифмалары һәм ритмнарының бик тә төгәл булуыннан килә.

Татар халык җыр жанрында такмаклар дип билгеләнә торган төрнең тагын бер үзенчәлеге турыдан-туры аларның вазифасы – йола, бию хәрәкәтләренә ритм, темп биреп торулары белән бәйләнгән: йола җырларындагы кебек, аларда еш кына бернинди эчтәлеге булмаган, әмма матур, шома яңгыраган сүзләр тезмәсе билгеле бер урын ала. Бу аерым җырларның исемнәреннән үк күренеп тора: «Ал итә, итә, итә», «Айдыр-дугая», «Импаира-тиритур», «Әннәгизә-генәем, «Әлләрәйләзәйлирәйлә» һ.б.:

Импаира-тиритур,
Импаира-тиритур;
Киң кырларда сабан сөрә –
Колхозчы егет бит ул.

Агыйделнең аръягында
Җырлап утын кисәләр;
Безгә дигән яшь матурлар
Колхозларда үсәләр.

Такмакның һәр сүзе биюче хәрәкәтенә, аның гамәленә бәйле. Аларда биюгә өндәү-кыстау, биючегә мөрәҗәгать итү, аның хәрәкәтен хуплау яисә шаяртып көлү нюанслары ярылып ята. Бию такмаклары, борынгы жанр буларак, әле биюләр музыка коралларыннан башка үтәлгән заманнарда ук туган һәм музыканы алмаштырып яшәгән. Такмакның үсүе ялгыз строфадан күп строфалылыкка, куплетлар арасындагы бөтенлеккә, сюжетлылыкка омтылу юнәлешендә барган дип уйларга урын бар. Хәзерге көннәргә кадәр телдә сакланган «Әпипә», «Әнисә», «Мич артында сары май», «Бие, бие, Хәйбулла» такмакларында без әнә шул бөтенлек, сюжетлылык билгеләрен күрәбез:

Мич артында сары май,
Юктыр аның сызыгы;
Туйга килеп биемәгәч,
Юктыр аның кызыгы.

Сикереп төштем биергә,
Аяк астым таш кына;
Туйга килеп биемәгәч,
Нигә булдың башкода?

Биек тауның башында
Ябалаклар азыгы;
Туйга килеп биемисең,
Әллә капка казыгы?

Әтәчтә дә бер исем,
Тавыкта да бер исем;
Туйга килеп биемәгәч,
Ник ир булып йөрисең?

Әй, имерә-имерә,
Имерә сөяк кимерә;
Кода кайда йөри икән?
Кодача идән җимерә.

Имән микән сайгагы?
Юкә микән сайгагы?
Имән булса бик чыдар,
Юкә булса шарт сынар.

Бас, кызым Әпипә,
Син басмасаң, мин басам;
Актык кызымның туенда
Басып калыйм ичмасам.

Бас, кызым, бас әйдә,
Шул «Әпипә» көенә;
Баса белмәгән туташлар
Кайтып китсен өенә.

Тора-бара биюләр музыка коралларына, бигрәк тә гармунга ияреп яши башлаган. Фольклорның «тере» үрнәге булган такмаклар – күңел ачу чарасы буларак, чагыштырмача яшәүчән жанр, аларны татарлар яши торган төрле төбәкләрдә бүген дә очратырга мөмкин.

Уен-бию җырлары буларак характерлана торган такмаклар татар халкының сурәтле фикерләү мәйданы иксез-чиксез икәнлеген, ә туган телебезнең сыгылмалы һәм шигъри бай булуын исбатлый. Татар халкының җыр жанрын баета торган такмакларны милли фольклорның бүгенге көндә дә шактый актив яши торган төре дип билгелибез. Гомуми нәтиҗә ясап әйткәндә, татар халкының милли йолалары һәм бәйрәмнәре, күңел ачу һәм ял итү традицияләре белән тыгыз үрелгән поэтик байлыгы – бүген дә үзенең тарихи-танып белү һәм эстетик кыйммәтен югалтмаган кадерле бер мирас, олы бер хәзинә ул.

Әдәбият

Бакиров М. Татар фольклоры: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 359.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. 400 б.

Мухаметзянова Л.Х., Миннуллин К.М. Общие традиции в эпосе и семантике обряда Сорэн у татар (на примере татарских обрядовых песенных текстов, записанных на фольклорных экспедициях) // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова. Серия «Эпосоведение». 2021. № 4 (24). С. 5–14.

Надиров И.Н. Татар халкының йола поэзиясе, уен җырлары, бию такмаклары // Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары / төз. И.Н. Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 329 б.

Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары / томны төз., кереш мәкалә язучы, иск. әзерләүче И.Н. Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 329 б.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре